
Muhamed Filipović

Putovanje u Iran

Oduvijek sam sebe smatrao sretnim čovjekom i zahvaljivao Allahu, dž. š., zbog toga što mi je omogućio i rođenjem i načinom života moje porodice i okolnostima u kojima sam odrastao da sam se mogao družiti, odrastati i formirati se pod okriljem i uz pažnju, ali i pod snažnim utjecajem od mene mnogo starijih ljudi. Inače ima nešto osobito u odnosu djedova i unuka, zapravo staraca i djece, pogotovo kad je taj odnos prirodan i kad je dio jedne harmonične životne cjeline harmoničan, pa se otvorenost dječijeg srca i uma spaja s iskustvom i zrelošću razumijevanja života staraca, ali i odsustvom njihovog interesa za sve ovozemaljsko. Tu se spajaju dvije linije krivulje života čovjeka, ona početna i ona završna, te tako zatvaraju životni krug.

Kao najmlađe dijete mog oca Sulejmanbega Filipovića i majke Đula-hanume, također rođene Filipović, imao sam privilegiju da budem rođen kao sin treće žene mog oca, dok je moj otac bio drugi muž moje majke. Rođen sam u braku ljudi koji su već imali veliko životno iskustvo koje donose smrt najbližih i teret brige o onima koji ostaju nakon smrti oca i majke. U našem slučaju tome treba dodati i činjenicu da smo mi bosanski plemići bili opljačkani od srpskih vladajućih krugova, koji su svu našu zemlju, zapravo najbolji njen ziratni dio i naše šume, podvrgli pod režim kmetskih zemalja i oduzeli nam ih, davši ih srpskim seljacima koji su do tada uglavnom bili arendatori naših zemalja. Ta pljačka obuhvatala je oko 168.500 hektara najboljih zemalja u Bosni, a za nju su bivši vlasnici dobili malehnu odštetu naplativu tek nakon dvadeset godina od oduzimanja, što je praktično značilo nikada, jer su svi morali, da bi živjeli,

prodati svoje obligacije (papire o pravu na odštetu) za mali novac. Mojim roditeljima, i ocu i majci, nije bilo lahko. Majka je ostala preko noći bez bogatstva i usto udovica. Otac je, nasreću, zadržan u državnoj službi, tako je mogao ne samo da se ponovo oženi, nego i da izdržava brojnu porodicu, pa čak i pomaže svoju braću, sestre i druge rođake. Ime prvog supruga moje majke bilo je Huseinbeg Filipović i on je, zapravo, bio jedan od najbogatijih ljudi u zemlji. Huseinbeg je bio rodom iz Ključa, kao i moj otac. Moja majka je bila iz prvog odžaka Filipovića, smještenog u Glamočkom polju deset kilometara sjeverno od grada Glamoča. Otac Sulejmanbeg je bio iz Filipovića odžaka u mjestu Sredice, koji je bio lociran na obali rijeke Sane desetak kilometara uzvodno od Ključa. Prvi muž moje majke Huseinbeg Filipović je bio, također, iz odžaka Filipovića koji je smješten u mjestu Rastoka u dolini rijeke Sane, sedam kilometara uzvodno od Ključa. Sredice i Rastoku dijeli pet-šest kilometara udaljenosti, ali su Sredice uz samu rijeku, a Rastoka je skrivena u brdima iznad rijeke i zaklonjena od pogleda, što je, vjerovatno, doprinijelo da bude mimoiđena u paljevinama, pljačkama i ubijanjima do kojih je došlo u vrijeme tzv. Srpskog ustanka 1875. godine, a koji je, ustvari, bio od evropskih sila i Rusije organizirana akcija destabilizacije Bosne, koja se dešava u vrijeme kada je evropska diplomatija pripremala Berlinski kongres i oduzimanje Bosne ispod vlasti Osmanskog carstva i njeno davanje na „privremenu“ upravu Austro-Ugarskom carstvu. Očeve prethodne dvije supruge, Habiba-hanuma Serdarević i Rašida-hanuma Resulbegović, bile su rodom iz Hercegovine. Prva iz Ljubinja, a druga iz Trebinja. Obje su umrle relativno rano od veoma raširene tada bolesti tuberkuloze. Vjerojatni uzrok naglog razvoja bolesti kod obje bila je promjena klime, jer je otac dobio, nakon dvadeset godina, tek 1912. godine, premještaj u svoj rodni Ključ. Klima u Hercegovini i Bosanskoj krajini tada se drastično razlikovala, a ljudi nisu bili ni navikli na drastičnu promjenu klime, kao što je to danas slučaj. Otac je izgubio prvu ženu (Habiba-hanumu) 1914. godine. Ponovo se oženio 1916. godine njenom rođakom Rašida-hanumom, koja je umrla 1924. godine, a on ostao udovac sa četiri sina i odustao je da se ženi iz Hercegovine. Kako su mu djeca bila malehna, on je, sretnim okolnostima, oženio upravo moju majku, koja je i sama bila udovica poslije smrti njenoga prvog muža Huseinebega Filipovića. Moja majka je i sama imala jednog sina i dvije kćeri iz prvog braka. Godine 1925., pred kadijom Hamid-efendijom Beganovićem sklopljen je brak između Sulejmanbega i Đula-hanume Filipovića. I kadija Beganović je bio rodom iz ključkog kraja, zapravo iz velikog i bogatog sela Biljani, koje se nalazi blizu

Gornje Sanice, desetak kilometara udaljeno istočno od Ključa. Ključ, kojeg ovdje spominjem, je stari bosanski utvrđeni grad, s tvrđavom, zamkom i podgrađem, koji je pripadao nekadašnjim gospodarima Hrvatinićima, a nalazi se u Bosanskoj krajini na rijeci Sani, za razliku od manjeg utvrđenog grada Ključa koji se nalazi u okolini današnjeg grada Gacka u Istočnoj Hercegovini. Rodno mjesto mog oca je poznato ne samo po tome što je bilo jedna od bitnih utvrda koja je štitila pristup Bosni sa istoka i zapada, jer je tvrdi grad zatvarao prolaz dolinom rijeke Sane prema dubini bosanske teritorije (otud mu i ime Ključ), nego i po tome što su odatle bili bosanski velikaši Vukčiči-Hrvatinići, koji su bosanskom banu Stjepanu Kotromaniću pomogli da u bosansku državu uključi tzv. Gornje Kraje, a to su dijelovi Zapadne Bosne i poznato Tropolje (teritorija Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja i okolne zemlje), od kada su ti krajevi na granici Bosne i Dalmacije trajno postali dijelovi teritorije države Bosne. U tom utvrđenom gradu na rijeci Sani, sultan Mehmed-han el Fatih je 1463. godine, kada je pokorio Bosnu, zarobio zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, koji je zbog nevjerstva i izdaje ugovora sa sultanom bio osuđen i pogubljen na mjestu zvanom Carevo polje kod grada Jajca.

Iz braka Sulejmanbega i Đula-hanume Filipović, 3. augusta 1929. godine, kao treće djetete tog braka, rodio sam se ja i dobio ime Muhamed. Zbog kasnog sklapanja braka i zbog umiranja djece koja su rođena prije mene, ja sam bio najmlađe djetete svojih roditelja. Najmlađa moja sestra, po imenu Zilha, bila je od mene starija deset, a brat Ifet, koji je bio najmlađi od mojih petero braće, bio je od mene stariji dvanaest godina. Moj najstariji brat Safet bio je rođen 23 godine prije mene (1906. godine), mada se moj otac i prvi put oženio dosta kasno. Razlog njegove kasne ženidbe je bilo dugo školovanje u Travniku i Istanbulu, a potom ulazak u austrougarsku administraciju, u koju je stupio 1892. godine. Bio je raspoređen na rad u Hercegovinu (Ljubinje i Stolac), pa je oklijevao da se ženi, očekujući da bude premješten u svoj rodni kraj - Ključ u Bosanskoj krajini. Kako je moj otac bio najmlađi među svojom braćom, to su moji amidže i amidžince, te daidže i, pogotovo, amidže moje majke, te amidžići mog oca bili u vrijeme mog rođenja već stari ljudi, a bilo ih je mnogo. Tome treba dodati i rođake moje majke po njenoj majci, također iz familije Filipovića, te brojne prijatelje mog oca, koji su svi bili stariji ljudi, i to ne samo u odnosu na mene nego i u apsolutnom smislu (većina ih je u vrijeme mog djetinjstva imala više od sedamdeset godina). Zbog toga se okolina u kojoj sam ja odrastao sastojala od mnogo starijeg svijeta, što je bilo od velikog značaja za

moj odgoj i obrazovanje i uopće za formiranje moje ličnosti a posebno za moj odnos prema našoj ukupnoj tradiciji i životu. Takvom utjecaju na moj život značajno je doprinijelo i to što je tada još bio sasvim očuvan tradicionalni način života u našoj sredini, pogotovo u mojoj obitelji. Naime, osnovna značajka koja je karakterizirala tadašnji način života u našem muslimanskom društvu bila je velika uloga koju je porodica, i u užem i u najširem smislu, igrala u našem životu. Rođacima su se smatrali svi Filipovići, kako oni koji su po rodu bili iz naše porodice, a takvih je u Bosni i Hercegovini bilo tada najmanje tri stotine porodica s više od hiljadu članova, tako i brojni rođaci po ženidbenim i udadbenim vezama (zetovi, snahe i njihovi potomci), a osobito njihova djeca, koja su i sama po krvi bila Filipovići. Rođačke veze su obuhvatale porodice s kojima smo bili u češćim i čvršćim ženidbenim vezama, što je u Bosanskoj krajini, kao najistaknutijoj graničnoj pokrajini naše zemlje prema Zapadu, bilo od bitne važnosti u stalnoj viševjekovnoj borbi za opstanak svih nas. Naime, kako Osmanska država i njena lokalna vlast, u zadnja dva vijeka svog postojanja u Bosni, od Banjalučkog rata do austrougarske okupacije zemlje, nije imala dovoljno snaga, a nije pokazivala ni mnogo interesa za obranu krajnjih zapadnih granica carstva, tj. Ejaleta Bosna, Bosanci su sami podnosili najveći teret obrane tih granica. Za granične krajeve, kakvi su bili osobito oni od Bosanske Dubice uz rijeku Unu, pa potom uz Unac i preko visokih polja, prije svega, Glamočkog i Livanjskog polja, sve do Hercegovine, koji su bili izloženi stalnim napadima, prvo Mletaka, zatim uskoka i Morlaka, te austrijske i banske hrvatske vojske i neregularnih jedinica Hrvatske krajine sastavljenih najviše od pravoslavaca iz Vojne krajine, veoma važan moment obrane je bila međusobna čvrsta povezanost nosilaca obrane ovih granica. Obrambeni naponi su ležali, s jedne strane, na stanovnicima Cazinske krajine, koji su imali poseban način organiziranja vojne aktivnosti i ukupnog života. S druge strane, taj napor je padao na teritorijalne jedinice na čijem čelu su bili pojedini članovi iz uglednih porodica, bilo kao alajbezi ili kao vojni komandanti. Oni su bili međusobno vema čvrsto povezani i saradivali su u obrani, a tu povezanost ojačavali su čestim ženidbenim vezama. Tako su ženidbene veze vodećih porodica sa cijelog ovog prostora, Miralema, Sulejmanpašića, Rustempašića, Imširpašića, Bušatlija, Idrizbegovića, Teskeredžića, Vilića, Firdusa, Filipovića, Kulenovića, Bišćevića, Beširevića, Krupića, Cerića i drugih porodica, jačale solidarnost ovih ljudi i osiguravale njihovu spremnost da priskaču jedni drugima u pomoć, kao što su povećavale ukupnu efikasnost odbrambenih snaga na zapadnoj granici.

Ovi krajevi su bili povezani unutarnjim komunikacijama uz rijeke Unu, Sanu, Unac i Plivu i preko visokih polja, jer su iz brojnih odžaka tih porodica ljudi mogli veoma brzo stizati jedni drugima u pomoć, a pomoć je bila neophodna u slučajevima čestih upada i pljačkaških pohoda uskoka, Morlaka ili paravojnih snaga Mletačke republike i Austrije, kasnije Austro-Ugarske te banske Hrvatske. Sve ove oklonosti utjecale su na česte ženidbene veze među predstavnicima ovih porodica, koje su umnožile rođачke odnose među njima. Tako je moja nena po ocu bila Bišćevićka iz Bihaća, a pranena Atlagićka iz Livna, dok je prapranena bila Imamovićka iz Skender-Vakufa. Broj srodničkih veza, nastalih učestalim ženidbama s Kulenovićima, Idrizbegovićima, Sulejmanpašićima, Teskeređićima, Miralemima, Firdusima, Bišćevićima, Krupićima, Ibrahimpašićima i drugim porodicama ovih krajeva, u mojoj porodici je bio ogroman, i kako je jednom prilikom rekao književnik i moj rođak Skender Kulenović: “Kad god i kuda god se osvrnem u prošlost moje porodice, ne mogu da ne nađem na neku nenu, pranenu, djeda i pradjeda po ocu ili majci koji nije bio Filipović, kao što ne postoje moje tetke i pratetke iz roda Kulenovića koje se nisu udavale u Filipoviće.”

Druga bitna činjenica ovog načina života bile su česte i intenzivne komunikacije među rođacima. Posjete rođaka su bile veoma česte, a ono što je bilo karakteristično za posjećivanje u tadašnjim uvjetima sastoji se u činjenici da su rođaci dolazili u posjete ne samo zbog smrtnih slučajeva, bolesti i sličnih razloga, nego i radi viđenja i razgovora. U takvim prilikama osobito, ostajali bi u kućama koje su posjećivali mnogo duže nego što se danas uopće može i zamisliti. Nijedna zima, pogotovo kada bi ramazan padao u zimu, ne bi prošla a da ne bi više njih došlo u dugotrajnije posjete, da prezime kod nas, ili da isposte s nama ramazan. Kuća je stoga bila uvijek puna i uvijek je prilikom tih posjeta i boravaka u kući vladala neka mekahna, blaga i svečana atmosfera. Kao najmlađi u kući, osobito sam ja bio pod stalnom prismotrom i izložen brojnim opservacijama i savjetima o tome šta valja, a šta ne valja, šta se smije, a šta ne smije, šta se može, a šta nikako ne može činiti, tražiti ili pokušavati kad su u posjeti tako važni musafiri kao što su npr. moje amidže Muhamedbeg, Omerbeg, Hasanbeg, amidžić mog oca Mustajbeg, pogotovo amidža moje majke Hamdibeg ili strina Sidika-hanuma ili majčine tetke Hajrija-hanuma ili Saida-hanuma i njena sestra Rašida-hanuma, moje tetke po ocu Hatidža-hanuma, Nura-hanuma ili moje daidže Smailbeg, Ahmetbeg, zvani Bežina, i Nijazibeg, te brojni tetc, jer je moja majka imala pet sestara, i mnogi slični gosti, posebno oni iz tazbine, kao

što su bili Gradašćevići, Pašići, Salihbegovići, Đinići, Džumišići i drugi, koji su bili uvijek dočekivani s najvećom pažnjom i obzirima i koji su uživali veliko poštovanje. A kako je običaj bio da se musafirima ukazuje i dodatno posebno poštovanje i čini sve da oni, za vrijeme boravka kod nas, mogu upoznati i naše rođake i prijatelje u gradu u kojem smo u vrijeme mog djetinjstva živjeli, a to je bila Banja Luka, to su u vrijeme posjeta udaljenih rođaka i prijatelja u našu kuću dolazili brojni rođaci i prijatelji iz Banje Luke, a bogme se, ako nije bio ramazan, išlo i njima u posjete. U vrijeme sijela koja su, u takvim prilikama a i inače, bila obavezna, i tokom posjeta ljudi koji su nama dolazili i kojima smo mi išli, vodili su se beskrajno dugi i za mene veoma zanimljivi razgovori. A teme tih razgovora su bile, na prvom mjestu, ustanovljavanje i razjašnjavanje te preciziranje rođaćkih veza i po krvi i po tazbini, a zatim događaji, osobito ratovi, u kojima su naši daleki preci zajedno učestvovali, odakle su potjecale mnoge kasnije veze, te drugi zanimljivi događaji, običaji u drugim krajevima, zanimljivi sudbine naših rođaka i prijatelja i sl. Pogotovo se u razgovorima žena, osobito prilikom jutarnjeg ispijanja kahve, a svako ko je odrastao u muslimanskoj kući u Bosni znade kako dugo je trajalo pijenje kahve sa mangale u rano jutro, govorilo o tome šta je dobro uopće, šta treba i kako se treba kuhati u kućama, kako se ponašati u raznim prilikama te kako se ko udavao u našu porodicu i iz kakvih sve porodica, ko je iz naše porodice otišao u druge krajeve Bosne i gdje sve imamo veze nastale udajama i ženidbama. To je stvaralo kompletnu sliku rodbinskih, socijalnih i kulturnih veza koje su kao neka mreža obuhvatale cijelu našu zemlju. Nas su te veze osobito intenzivno povezivale ne samo u Bosanskoj krajini i Gornjim krajima (Glamoč, Livno, Duvno i Kupres, sve do Uskopoljske doline), nego i u Hercegovini, Travniku i Posavini, gdje smo imali rođake na osnovi brojnih ženidbenih veza (Derventa, Gradačac i Bijeljina). Sve sam ja to saznao slušajući te duge i iscrpne razgovore mojih rođaka. Razgovori su se ponajviše odvijali u dugim zimskim noćima, tokom ramazanskih sijela ili prilikom jutarnje kahve. U tom ambijentu ja sam dobio osnovne pojmove o našoj vjeri, o ljudima, vezama među njima, i kriterijima dobra i zla, koliko su oni vidljivi iz različitih sudbina mnogih ljudi o kojima je bilo govora tokom tih razgovora, kao i o uzrocima mnogih pobjeda, poraza i propadanja naše Bosne i našeg plemstva posebno.

U tim razgovorima je ključna tema često bila Turska i kao nekadašnja carevina i kao sadašnja Kemalova republika, govorilo se o njoj direktno ili indirektno, s kojom smo bili više vijekova vezani ne samo kao dio Osmanske

države nego, prije svega, kao muslimani koji nikako nisu željeli ni htjeli da se odreknu svoje vjere. Turska je za nas bila važna ne samo historijski, zbog vjekovnih veza, nego i aktualno, zbog nade da će ona i dalje moći, kao velika država, da utječe na naš položaj i da osigura da konačno prestane naše proganjanje. Odnos prema Turskoj potvrđuje i činjenica da su naši preci imali česte raznovrsne komunikacije s Istanbulom, te da je naša porodica imala i jedan konak u tom gradu, u dijelu koji se nazivao Fatih, a u kojem su odsjedali naši rođaci kada bi boravili poslom ili zbog studija ili drugih razloga u Istanbulu (konak se izdržavao od prihoda sa dva čifluka u azijskom dijelu Istanbula). Obrazovanjem i kulturom smo se vezali za islamski Istok kao takav, za sav onaj svijet o kojem su naši preci u Istanbulu mnogo više saznavali, pa i moj otac kada je tamo boravio, ali i kroz studije djela iz islamskih nauka i tesavufa, u čemu se isticao npr. moj djed hadži Dervišbeg Filipović. Za njega se govorilo da ima mnogo knjiga i da čita i piše kaside te da zna proricati budućnost. (To mi je pričao jedan stari pravoslavac iz sela Sredice, koje je nastalo iz odžaka mojih predaka, a rekao mi je: “Dobro pamtim starog bega koji je bio vrlo učen i koji je u svojoj lonđi sakupljao ljude i čitao im „knjige zvane kaside“ te im tumačio šta je i kako je nekada bilo, šta valja a šta ne valja u našem životu, i šta će biti u budućnosti, a sve je to znao proricati i vidjeti budućnost iz tih knjiga. Stari beg je tačno opisao kako će Franjo (austroougarski car i kralj Franc Jozef) vladati samo četrdeset godina i kako će ga naslijediti jedan kralj naše vjere, koji će vladati dvostruko kraće, i kako će tada doći do velike halabuke i gungule među narodom, nakon čega će opet nastati četrdeset godina mira, iza kojih će doći kijamet.”, što bi trebalo biti opis događaja od okupacije Bosne, preko Kraljevine Jugoslavije do velikog svjetskog rata i krvavog unutrašnjeg rata u zemlji koji je trajao od 1941.-1945. godine i onoga što je došlo nakon njega. Ovaj stari pravoslavac bio je iz porodice Čeka, koje su moji preci doveli iz Dalmacije da obrađuju našu zemlju.)

Kako sam ja bio formiran i kako sam razmišljao pod utjecajem sredine u kojoj sam odrastao i kako je sadržina mojih misli (sve dok sam nisam počeo intenzivno čitati, i to sve knjige do kojih sam dolazio) tokom tih dugih razgovora koje sam pomno slušao, pokazuje jedna istinita anegdota, kojoj je svjedočio moj školski kolega i drug iz najranijeg djetinjstva Abdulah Šarčević. Kad se nebo nad nama smračilo i kad je bivalo sve jasnije da će početi novi rat, a to se zbiva 1940. godine, odnosno kad se mogao očekivati rat u koji ćemo i mi biti uvučeni, profesor u prvom razredu tadašnje banjalučke gimnazije

(uzrast 11 godina) dao nam je zadatak da napišemo „Šta bi bilo dobro činiti ako izbije rat“. Na to pitanje ja sam odgovorio da bi za sve nas bilo najbolje da, ako izbije novi rat i mi u njega budemo uvučeni, „Turska ostane neutralna“ i da nam pomogne nakon rata. Ne sjećam se kako sam to obrazlagao, vjerojatno je u mojoj svijesti svaki rat bio povezan s Turskom (u razgovorima vođenim u mojoj kući za vrijeme sijela, svaki rat je bio povezan s Turskom), pa sam ja mislio da bi bez Turaka i Turske svaki rat u našim krajevima bio nemoguć. Ovu anegdotu sam zapamtio jer su mi moji drugovi, a među njima i kolega Šarčević, „dušu vadili“ pitajući me da li će Turska zaista ostati neutralna. Ostala je neutralna, ali to nama, nažalost, nije ništa pomoglo. Mi smo, kao uostalom u svakom ratu u XIX i XX vijeku, bili glavne žrtve. Ovo pišem zbog toga što sve to ukazuje na jednu karakteristiku svijesti Bosanca, a to je da on na Istok gleda sasvim drugačije nego bilo koji drugi evropski čovjek ili mnogi kršćani koji s nama zajedno žive. Za nas je Istok nešto mnogo bliže i domaće, mnogo važnije nego za njih. Odnos prema Istoku za nas nije samo pitanje kurioziteta, simpatije ili naučnog interesa nego i pitanje naše vlastite historije, barem one duhovne. To je mjesto odakle dolazi kultura, vjera, misao i običaji koje mi dijelimo s mnogim ljudima koji tamo žive. Sve što je došlo sa Istoka donijelo nam je mnogo dobra, ali ne i mržnju i neprijateljstvo prema drugima, čija smo mi bili vječita žrtva na ovim prostorima, zapravo otkako smo pokazali određenu samostalnost duha i osobitost u vjeri. Nama nikada drugi i drugačiji ljudi nisu smetali, a to je legacija koja je nama stigla sa Istoka i u nama izgradila mentalitet tolerancije. Mi, izgleda, smetamo svakome, a to je legat Zapada, unatoč svim njihovim idejama o slobodi i jednakosti ljudi.

Može biti zbog svega što sam rekao, Istok me je oduvijek privlačio mnogo više nego Zapad. Sve priče iz mog djetinjstva, one koje sam za vrijeme zimskih noći, osobito ramazanskih, slušao od starijih odnosile su se na Istok, ni jedna na Zapad. Zapad, a posebno Italija, Mleci i Padova, u razgovorima slušanim u mojoj kući, bili su sinonim opasnosti i nasilja kojima su bili izloženi moji preci. Mleci su bili sinonim neprijatelja protiv kojeg su se moji preci borili dva vijeka, a Padova i Venecija (Mleci) bile su mjesta odakle je dolazila konstantna opasnost i gdje je jedan od najuglednijih i najpoznatijih mojih predaka Jusufbeg Filipović, alajbeg Kliškog sandžaka (koji je tokom XVII vijeka vodio ogorčene borbe protiv Venecije i njenih snaga) ležao više godina zarobljen. Odveden je u zarobljeništvo i dat na čuvanje i nadzor u porodicu Morozzini, koja je imala svoj dvorac u Padovi, sve dok njegova žena nije, preko svojih rođaćkih veza na

sultanovom dvoru, uspjela postići da on bude zamijenjen za jednog venecijan-skog velikaša. Jusufbeg, koji je bio alajbeg Kliškog sandžaka, odbio je da preda vojsku kojom je zapovijedao kad je tadašnji sandžak-beg Kliškog sandžaka, uz odobrenje sultana, pristao da Mlečanima preda tvrdi grad Klis (koji je imao moćnu utvrdu a nalazi se na putu prema Splitu, desetak kilometara udaljen od Splita, i koji kontrolira prilaze gradu). Klis je bio osnova obrane cijele Zapadne Bosne. Jusufbeg je izveo svoju vojsku iz utvrde, probio se silom kroz mletačke redove i došao u Glamoč. Zbog tog postupka je Jusufbeg bio optužen na dvoru kao neposlušan i neodgovoran komandant. Međutim, kad su se branioi Klisa, po naređenju sandžak-bega, predali, bili su svi do jednog poklani od Morlaka i mletačkih vojnika, tako da se ta predaja pokazala kao skupo plaćena naivnost, nepoznavanje načina postupanja neprijatelja i kao velika greška sandžak-begova. Jusufbeg je bio pomilovan i nastavio svoju borbu za očuvanje granica. Sve to, a pogotovo kad sam, izučavajući historiju uopće i noviju historiju posebno te kulturu i porijeklo fundamentalnih civilizacijsko-kulturnih ostvarenja, shvatio da je Zapad bio izvor mnogih zala- osvajačkih, krstaških, kolonijalnih i svjetskih ratova, da su na Zapadu nastale najgora varijante politike, uključujući agresivni istrebljivački kolonijalizam, fašizam i komunizam, te kad sam shvatio da nam je sa Istoka dolazila civilizacija i kultura (iz Kine, Indije, Perzije i Mezopotamije), a sa Zapada osvajanja, nasilje i ratovi, moj odnos prema Istoku više nije bio određen samo činjenicom da sam bio musliman i da je tamo bio svijet koji mi je blizak po vjeri, nego i spoznajom o agresivnom i netrpeljivom karakteru zapadne civilizacije i kulture, koja nije sposobna da razumijeva ni da istinski tolerira drugačije ljude i druge kulture i civilizacije.

Taj interes me je davne 1964. i potom 1975. godine odveo u Srednju Aziju, gdje sam proveo određeno vrijeme u Uzbekistanu, Tadžikistanu i Turkmenistanu, odnosno u Taškentu, Samarkandu, Buhari, Hivi i Dušanbeu. Želio sam da svojim očima i kroz razgovore s tamošnjim ljudima vidim i osjetim šta je to što nas veže i zbog čega se u našim mislima i snovima ti krajevi, uključujući i Iran, javljaju kao mjesta iz kojih je nešto nama zračilo i imalo udjela u našem duhovnom i svakodnevnom životu. Dotada je muslimanski svijet bio za nas ograničen gotovo isključivo na Tursku i Arabiju, gdje su naši preci odlazili na hodočašća, radi učenja ili službe. Rijetki su bili oni koji su imali neki uvid u druge islamske zemlje i njihovo značenje za islam i njegovu kulturu uopće. Moje, pak, otkrovenje Irana desilo se još u ranom djetinjstvu kada sam dobio knjigu pod naslovom „Rat za petrolej“, koju je napisao poznati Esadbej, za kojeg sada

znamo da je bio bakinski Jevrej i apostata u islam, te kasnije saradnik mnogih institucija i organizacija koje su djelovale na Bliskom istoku. U toj knjizi sam prvi put pročitao nešto o Iranu i situaciji u toj zemlji, o ulozi Velike Britanije u razbijanju iranske države i smjeni dinastije Kadžar, te težnji da se iranska nafta rezervira za englesku kompaniju „Šel“. Kasnije sam čitao knjigu u kojoj su prikazani portreti tadašnjih lidera muslimanskih zemalja, kao što su bili iranski šah Reza Pahlevi (otac kasnijeg šaha koji je umro krajem 20. vijeka) i vođa turskog nacionalnog preporoda Mustafa Kemal. To me je zainteresiralo i za stanje u Iranu. U vrijeme čitanja tih knjiga bio sam dječak od desetak godina. Kasnije je došao Drugi svjetski rat i Iran je ponovno ušao u fokus mog interesiranja u vezi s Konferencijom lidera Antifašističke koalicije, održanom u Teheranu. Tada sam saznao da je u Iranu bio uspostavljen rusko-engleski kondominij. S velikom radošću i entuzijazmom sam kasnije dočekao antikolonijalnu akciju i borbu za kontrolu nacionalnog bogatstva - nafte i plina koju je predvodio premijer Irana Mosadik, kojeg su srušili Britanci u saradnji s vojnim faktorima i šahom. Sve što se kasnije događalo u Iranu, a pogotovo šahova tzv. „bijela revolucija“, pobuđivalo je u meni žalost što je jedan tako star narod s takvom kulturom, jedna zemlja koja je, zapravo, bila kolijevka cijele antičke civilizacije stare šest hiljada godina, kako se danas zna, i iz koje je potekla gradska civilizacija, otkriće prerade željeza, religijska koncepcija koja je rješavala pitanje odnosa dobra i zla u svijetu, poezija najvišeg smisla i dometa, originalna filozofija, odakle je sijala posebna misao i shvaćanje islama, došla u poziciju da joj se propisuje način života i mišljenja i da se u nju uvozi zapadna civilizacija i kultura, mada su iranski narod i njegova civilizacija i kultura stariji i kvalitetniji nego zapadna. Kada je započela kampanja za rušenje šaha i njegove politike, bilo je normalno da ona započne iz redova duhovne inteligencije, a ne tehničara i menadžera kojima su šahova „bijela revolucija“ i amerikanizam odgovarali. Bio je to pokazatelj da se ne radi o nečem površnom, nego fundamentalnom. Zbog toga sam bio obradovan, a posebno me je zainteresiralo to što se nije radilo o jednostavnom prevratu ili pukom preuzimanju vlasti, nego o historijski bitnom poduhvatu koji može imati značenje za sve muslimanske narode svijeta, tj. o pokušaju zasnivanja jedne moderne države koja će počivati na islamskim principima.

Mene nije kolebala definicija islamska država, jer mi je iz svega što sam mogao saznati o historiji zapadnog svijeta bilo odavno jasno da su sve zapadnoevropske i američke zemlje, unatoč početnih liberalnih, pa i antireligijskih ideja, na kraju bile utemeljene na kršćanstvu. To danas rimski Papa zahtijeva

da se ustav Evropske unije utemelji na osnovnim principima kršćanstva, što prihvataju gotovo svi u Evropi. Svaki prigovor o nespojivosti države s nekom vjerom, odnosno sa specifičnim principima i moralom kojeg kršćanstvo propovijeda, ne stoji i nije više održiv. Opća načela humanizma koja sve vjere u jednog Boga sadrže, a pogotovo islam, koji propovijeda nenasilje u vjeri i multireligioznost smatra normalnom za ljudsko društvo kao ekumensku zajednicu, ne mogu biti smetnja izgradnji jedne moderne i demokratske države. Stoga je mene poduhvat imama Homeinija jako zainteresirao i kao teorijski važan eksperiment i kao društveno i politički važan ispit sposobnosti islama i muslimana uopće da djeluju efikasno i moderno, a istovremeno u punom skladu s tradicijom svoje vjere. To je bio razlog što sam želio otići u Iran i vidjeti kako to izgleda u praksi te pokušati ocijeniti da li je to uopće provedivo u našem vremenu. Napad Iraka na Iran nije dozvolio da se o tome uopće govori, a zatim je došla agresija na našu zemlju koja je sve planove, osim obrane pukog života, stavila u drugi plan. Tek nakon završetka rata i uspostavljanja normalnih odnosa između naše zemlje i Irana, pružila se realna šansa za takvu posjetu. Naravno, ja sam tada već bio stariji čovjek, penzionirani profesor s mizernom penzijom koja meni i mojoj supruzi nije dovoljna ni za lijekove, a kamoli za režije, ishranu i druge troškove koji se godinama samo uvećavaju a ne smanjuju, pa je putovanje u Iran bilo izvan mojih mogućnosti. Nasreću, uslijedio je ljubazan poziv sarajevskog Instituta „Ibn Sina“ da budem gost te institucije u Iranu i da tokom šestodnevno boravka posjetim Teheran, Kom i Isfahan te upoznam barem dio tamošnje stvarnosti i susretnem se i razgovoram s nekim od istaknutih vjerskih i duhovnih lidera Irana. Poziv sam prihvatio s radošću, mada sam žalio što se takva posjeta nije desila prije dvadesetak godina, kada sam mogao ostati duže i vrijeme u Iranu provesti na nogama, a ne pretežno u automobilu, kako je to ovog puta bilo, s obzirom na moju starost. Svejedno, iako je put preko Istanbula bio dug i zamoran, osobito zbog dugog čekanja na istanbulskom aerodromu i kasnog dolaska u Teheran, bio je to velik događaj u mom životu. Zbog toga sam odlučio da napišem jednu vrstu intelektualnog putopisa sa tog puta. Mada je ono što sam vidio bilo izuzetno i pokazalo mi svu glorijsku duge iranske historije i duboke povezanosti Iranaca s njom, već je to bilo višestruko opisano i nije bilo ono za čim sam ja težio. Ali ono što čovjek osjeća u susretu s jednim takvim svijetom i što u svojoj duši i umom spozna o njemu i o sebi bilo je moje individualno i niko to nije mogao opisati, ni reći, do ja sam, onako kako sam to doživio. Ovo neka bude uvod u taj putopis o

kretanju mojih misli i moje duše kroz srce Irana, koji je u mnogim aspektima pradžomovina nas svih, a ja sam imao sreće da posjetim i dohvatim nešto od onog duha koji lebdi nad njom i prožima tamošnje ljude. ■